

Wilno jako ośrodek białoruskiego ruchu narodowego (do 1939 r.)

Vilnius as the Center of the Belarusian National Movement in the First Half of the 20th Century

MAREK FIGURA

marek.figura@amu.edu.pl

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-7422-4520

ABSTRACT: In the first half of the 20th century, Vilnius, the capital of the former Grand Duchy of Belarus, played a key role not only in the history of Lithuanians and Poles, but also of Belarusians. The traditions of the Belarusian presence in Vilnius date back to the Middle Ages, when the then Orthodox Ruthenians, the progenitors of later Belarusians, lived there. This presence is clearly evidenced by the impressive Orthodox and Uniate temples which, alongside numerous Catholic churches, as well as Jewish, Muslim and Protestant temples, confirmed the multi-religious and multi-cultural character of Vilnius. The city was also very important for the development of Belarusian culture and Belarusian national revival. It was there that one of the main centers of the Belarusian national movement was located, and it was in Vilnius that Belarusian institutions and organizations were established and operated, led by the weekly "Nasha Niva" (1906–1915), which was key to this process. It is there where the actual center of Belarusian cultural and political life was located until the revolution in the Russian Empire; only after this event would this role be played by Minsk, where in the spring of 1918 the Belarusian People's Republic would be proclaimed. But even then, many Belarusians considered Vilnius to be the second Belarusian capital, next to Minsk, especially when it comes to culture. Also later, in the turbulent years 1918–1922, when the political affiliation of the city fought over by Lithuanians, Poles and Bolsheviks changed many times, Vilnius was an important center for Belarusians looking for opportunities to develop national culture and education. After 1920, Vilnius would become an important center for those Belarusians who were critical of the policy of Soviet Belarus and hoped that Poland would support the Belarusian issue. After the incorporation of the Vilnius region into the Second Polish Republic at the beginning of 1922, disappointment with Polish policy towards Belarusians quickly followed, but then, next to Belarusian cultural and educational institutions, the Belarusian press and Belarusian politicians, including Belarusian MPs and senators elected from the national minority bloc list, would be visible in Vilnius. The lack of agricultural reforms and restrictions on Belarusian education resulted in the growing radicalization of Belarusian

© 2025. The Author(s). Published by Adam Mickiewicz University in Poznań, 2025. Open Access article, distributed under the terms of the Creative Commons license (CC BY-SA 4.0) Attribution-ShareAlike 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>).

*Artykuł nadesłany: 28.06.2025; nadesłany po poprawkach: 27.10.2025; zaakceptowany: 31.10.2025.

politicians. Due to the policy of Belarusianization pursued in the BSSR at that time, many of them switched to communist positions, which resulted in repression by the Polish authorities. The latter will intensify in the 1930s, when, on the one hand, there will be a retreat from the Koreanization policy in the USSR, and on the other hand, Sanation Poland will become an increasingly authoritarian state. Despite these limitations, Vilnius will remain an important center of Belarusian culture until the end of the Second Polish Republic, and its role will become even more important the more Stalinist repression in the BSSR intensifies.

KEYWORDS: Vilnius, Belarusians, national movement, borderland, culture.

STRESZCZENIE: Wilno, stolica dawnego Wielkiego Księstwa Białoruskiego, w pierwszej połowie XX w. odegrało kluczową rolę nie tylko w historii Litwinów i Polaków, ale także i Białorusinów. Tradycja białoruskiej obecności w Wilnie sięgają jeszcze średniowiecza, od kiedy to mieszkali w nim wyznający prawosławie ówcześni Rusini, protoplaści późniejszych Białorusinów. Dobitnie o tej obecności świadczą okazałe świątynie prawosławne i unickie, które obok licznych kościołów katolickich, a także świątyń żydowskich, muzułmańskich i protestanckich potwierdzały wieloreligijny i wielokulturowy charakter Wilna. Miasto było też nader ważne dla rozwoju białoruskiej kultury i białoruskiego odrodzenia narodowego. To właśnie tu było jedno z głównych centrów białoruskiego ruchu narodowego, to właśnie w Wilnie powstały i działały białoruskie instytucje i organizacje, na czele z kluczowym dla tego procesu tygodnikiem „Nasza Niwa” (1906–1915). To tu aż do rewolucji w Imperium Rosyjskim znajdowało się faktyczne centrum białoruskiego życia kulturalnego i politycznego; dopiero po tym wydarzeniu rolę tę pełnić będzie Mińsk, gdzie wiosną 1918 r. proklamowana zostanie Białoruska Republika Ludowa. Ale i wówczas wielu Białorusinów uważało Wilno za drugą obok Mińska stolicę białoruską, zwłaszcza jeśli szło o kulturę. Także i później, w burzliwych latach 1918–1922, kiedy to wielokrotnie zmieniała się polityczna przynależność miasta, o które walczyli Litwini, Polacy i bolszewicy, Wilno stanowiło ważne centrum dla Białorusinów, szukających możliwości rozwoju narodowej kultury i szkolnictwa. Po 1920 r. Wilno stanie się ważnym centrum dla tych Białorusinów, którzy krytycznie oceniali politykę radzieckiej Białorusi i mieli nadzieję na wsparcie kwestii białoruskiej przez Polskę. Po włączeniu Wileńszczyzny do II Rzeczypospolitej na początku 1922 r. dość szybko przyszło rozczarowanie polską polityką wobec Białorusinów, ale to wówczas w Wilnie obok białoruskich instytucji kulturalno-oświatowych widoczna będzie białoruska prasa i białoruscy politycy, w tym białoruscy posłowie i senatorowie wybrani z listy bloku mniejszości narodowych. Brak reform rolnych i ograniczenia dla białoruskiej oświaty spowodowały narastającą radykalizację białoruskich polityków; ze względu na politykę białorutenizacji prowadzoną wówczas w BSRR wielu z nich przeszło na pozycje komunistyczne, co wywołało represje ze strony władz polskich. Te ostatnie nasiliły się jeszcze w latach trzydziestych, kiedy to z jednej strony nastąpi odwrót od polityki koreanizacji w ZSRR, a z drugiej strony sanacyjna Polska staje się coraz bardziej państwem autorytarnym. Pomimo tych ograniczeń Wilno aż do końca II Rzeczypospolitej będzie ważnym ośrodkiem białoruskiej kultury, którego rola będzie tym istotniejsza, im bardziej nasilać się będą stalinowskie represje w BSRR.

Słowa klucze: Wilno, Białorusini, ruch narodowy, pogranicze, kultura.

Wilno, obecna stolica Republiki Litewskiej i historyczna stolica Wielkiego Księstwa Litewskiego, to miasto wyjątkowo bogate pod względem kulturowej złożoności, różnorodnych tradycji oraz wielowątkowej i skomplikowanej historii. Miasto to, noszące w języku polskim nazwę Wilna, w litewskim Vilnius, w białoruskim Wilnia, w żydowskim Wilne, a w niemieckim Wilna, było w swej historii i jest zarazem tak stolicą, jak i miastem pogranicza. W naukach

społecznych pogranicze etniczne traktowane jest jako obszar, na którym występują trwałe formy kontaktów społeczno-kulturowych zachodzących między dwoma lub więcej narodami, mniejszościami narodowymi lub grupami etnicznymi niebędącymi narodami oraz ich następstwa w postaci istniejącej tam rzeczywistości społeczno-kulturowej¹. Pogranicze zamieszkują więc społeczności o różnych językach, religii, obyczajach, zwyczajach i pochodzeniu. Jest to teren charakteryzujący się występowaniem zjawiska wielokulturowości, na którego podstawie dochodzi do tworzenia się rozmaitych relacji międzykulturowych. Mieszkańców pogranicza łączy przywiązanie do jednego regionu, a poszczególne jego elementy, jak folklor czy sztuka ludowa nabierają charakteru synkretycznego. Istnienie obok siebie różnych kultur, które wchodzą ze sobą we wzajemne relacje, wyklucza istnienie jednorodnego kanonu kulturowego. Jednostka uczestniczy tu w życiu różnych grup, korzysta z dziedzictwa wielu kultur. Na pograniczach kulturowych często dochodzi do konstruowania tzw. tożsamości dualistycznej oraz wielowymiarowej — zależnej od kontekstu kulturowego².

Pogranicze traktowane jest więc dynamicznie, tak w sensie geograficznym, jak i socjologiczno-etnologicznym. Oznacza to podkreślanie jego zmienności w przestrzeni, czyli niestałość terytorium, oraz zmienności układu kulturowego i etnicznego podlegającym procesom dyfuzji kulturowej oraz cywilizacyjnej. W wypadku perspektywy kulturowej pojawia się tendencja do ujmowania pogranicza w kategoriach relacji między grupami społecznymi, traktowania go jako styku językowo-narodowościowego, a nie państwowego. I tak Józef Chlebowczyk przez pogranicze językowo-narodowościowe rozumiał zarówno stykające się obszary jednorodne z występującymi na nich obcymi enklawami językowymi, jak i właściwe obszary mieszane, często o specyficznym splocie uwarstwienia socjalno-językowego (narodowego). Zdaniem Chlebowczyka „przekształcały się one nierzadko w prawdziwe szachownice o nader złożonej konfiguracji wysp, enklaw oraz regionów przejściowych”³. W jego opinii dodatkowym momentem komplikującym panujący tu stan rzeczy było bliskie pokrewieństwo językowo-etniczne społeczności słowiańskich, co uważał za fakt szczególnie istotny w warunkach modelu środkowo-wschodnioeuropejskiego procesu narodowościowego, w którym

¹ J. Nikitorowicz, *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, TransHumana Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok 1995, s. 11.

² U. Wróblewska, *Edukacja pogranicza kulturowego*, „Edukacja i Dialog”, 2005, nr 2, http://www.eid.edu.pl/archiwum/2005,103/luty,206/edukacja_pogranicza_kulturowego,1729.html dostęp 20.04.2022.

³ J. Chlebowczyk, *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu*, PWN, Warszawa — Kraków 1975, s. 15.

to kryterium językowe pełniło główną rolę⁴. Choć podejście takie nie wyklucza uwzględniania roli państwa w funkcjonowaniu pogranicza, to jednak kładzie nacisk na zjawiska kulturowe (zwłaszcza językowe) i etniczne. Zdaniem Stanisława Ciesielskiego przy takim rozumieniu

[...] pogranicze może być traktowane jako przestrzeń, w której historycznie współistnieją co najmniej dwie grupy etno-kulturowe, jako forma współistnienia dwóch lub więcej grup etno-kulturowych, wreszcie jako obszar występowania specyficznego typu człowieka — uczestnika kilku kultur [...], choć niekoniecznie równomiernie i najczęściej nierównomiernie, a więc całkowicie możliwa jest tam samoidentyfikacja narodowa, choć niekiedy — relatywnie częściej niż gdzie indziej — bywa ona zmieniana.⁵

Na obszarze Wileńszczyzny wystąpiły jednocześnie zjawiska właściwe dla pogranicza jako zbiegu dwóch lub więcej granic etnicznych, a także jako pogranicza stanowiącego kategorię wewnątrz kulturową, występującego wewnątrz tej samej grupy etnicznej, a nie tylko na ich styku i wreszcie zjawiska właściwe dla pogranicza jako obszaru wzajemnego przenikania i kontaktów między grupami o odmiennych wartościach kulturowych. Maria Barbara Topolska podkreśla, że występujące w przypadku Wilna cechy pogranicza „niesymetrycznego” *oznaczają teren, na którym niegdyś spotykały się i współwystępowały zbiorowości o bardzo nierównym poziomie swego grupowego rozwoju. Im dłużej w ciągu wielu wieków dochodziło do dominacji jednej kultury, tym większe były źródła konfliktów etnicznych narastających od końca XIX w.*⁶ Wileńszczyzna jest więc typowym przykładem pogranicza⁷. Dzieje tego regionu zostały ukształtowane przez długotrwałe, bo sięgające XV w. formowanie się typowych zjawisk pogranicza. Silniejsze niż gdziekolwiek indziej oddziaływanie polskości spowodowało niemożność zrusyfikowania tego obszaru w XIX w. Świadczą o tym badania Haliny Turskiej dotyczące zjawiska polonizacji chłopstwa litewskiego i białoruskiego występujące na tym obszarze w drugiej połowie XIX w. W efekcie wzdłuż dawnej granicy językowej litewsko-białoruskiej ukształtował się szeroki pas zdomi-

⁴ *Ibidem*.

⁵ S. Ciesielski, *Kresy — problemy terminologiczne*, w: <http://sciesielski.nazwa.pl/kresy/kresy1.html> / dostęp 25.04.2022.

⁶ M.B. Topolska, *Znaczenie polskiego wschodniego pogranicza kulturowego dla poszerzania zasięgu zachodniej cywilizacji w XVI–XVII w.*, „Rocznik Lubuski”, t. 35, cz. I, 2009, s. 36.

⁷ J. Jurkiewicz, *Ojczyzny Polaków wileńskich*, [w:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków*, t. II, *Moje ojczyzny na kresach II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Gdańsk — Warszawa 1995, s. 149-171.

nowany przez katolicką ludność identyfikującą się z polskością i mocno przywiązaną do swej tradycji wyznaniowej i kulturowej⁸.

Wilno rozwijało się od średniowiecza na styku dwu wielkich odłamów chrześcijaństwa — wyznań katolickiego i prawosławnego, które tu przenikały się nawzajem, nakładając się jednocześnie na wcześniejsze relikty pogańskie. Symbolem katolickiej tradycji Wilna jest Matka Boska Ostrobramska, której kult stał się nieodłączną częścią mitu miasta, będącego centrum kultury katolickiej na obrzeżach ziem ruskich. Stąd mocno obecne w krajobrazie miasta są do dziś — obok tutejszych wspaniałych kościołów — również okazałe świątynie prawosławne i unickie. Obok nich w mieście powstało w XVII–XVIII w. potężne centrum judaizmu promieniujące stąd na całą wspólnotę żydowską. Swe wyraźne ślady pozostawiła w Wilnie także reformacja w wydaniu kalwińskim i luterzańskim oraz istniejące do dziś wspólnoty muzułmańska i karaimska. Różnorodności religijnej towarzyszyła od wieków wielojęzyczność mieszkańców stolicy wielonarodowego państwa, jakim było Wielkie Księstwo Litewskie. Status pogranicza zachowało Wilno także po upadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Taki charakter miało ono w XIX w., gdy było siedzibą rosyjskiej guberni, tak było też w latach międzywojennych, kiedy najpierw przez krótki czas stanowiło stolicę tzw. Litwy Środkowej, a potem polskiego województwa, graniczącego z niepodległą Litwą, niepokodzoną z tym statusem miasta i dążącą do jego odzyskania. Tak było również w okresie dominacji radzieckiej, kiedy to po krótkim epizodzie włączenia do formalnie niepodległego państwa litewskiego zostało w 1940 r. stolicą Litewskiej SRR. Tak też jest w istocie i dziś, gdy jako stolica niepodległej Litwy leży zaledwie 30 km od granicy sąsiedniej Białorusi. Jak podkreślił Tomasz Venclova: „Niezależnie więc od przemian historycznych i zmieniających się granic Wilno pozostaje miastem pogranicza. Jest jednocześnie mostem łączącym zróżnicowane kulturowo regiony”⁹. Uznanie wielokulturowości miasta nie umniejsza historycznego znaczenia Wilna dla Litwinów, ale pokazuje, że ma ono także ogromne znaczenie dla innych narodów, w tym zwłaszcza dla Polaków i Białorusinów¹⁰.

Wilno w pierwszej połowie XX w. odegrało podstawową rolę dla rozwoju białoruskiej kultury i białoruskiego odrodzenia narodowego. Białorusini,

⁸ H. Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Ossolineum, PAN, Wrocław 1982, s. 21–34.

⁹ T. Venclova, *Wilno*, Vilnius 2005, s. 9.

¹⁰ Jak trafnie zauważył Czesław Miłosz „Wilna nie da się wyeliminować z dziejów kultury polskiej, a to ze względu na Mickiewicza, na Filomatów, Słowackiego, Piłsudskiego” (Cz. Miłosz, *Dialog o Wilnie* (List Miłosza do T. Venclovy z 1978), [w:] T. Venclova, *Eseje. Publicystyka*, Wydawnictwo „Pogranicza”, Sejny 2001, s. 31.

członkowie wieloetnicznej wspólnoty, będącej spuścizną po Wielkim Księstwie Litewskim, w których języku przemawiała kiedyś kancelaria władcy, kodeksy prawa, dzieła religijne, byli na początku XX w. społecznością z trudem poszukującą tożsamości między zdominowanym przez Rosję prawosławiem a katolicką „polską wiarą”. Towarzyszyło im poczucie doznanej niesprawiedliwości, upośledzenia społecznego. Jako zbiorowość chłopska, pozbawiona własnych elit, biedna, lekceważona, witali często z nadzieją hasła rewolucji socjalnej¹¹.

Trudności budzenia się narodowej świadomości Białorusinów wynikały przede wszystkim ze struktury społeczności białoruskiej, niemal wyłącznie reprezentowanej przez warstwy chłopów i robotników rolnych, ze skromnym udziałem przedstawicieli inteligencji i ludności miejskiej — w zasadzie pozbawionej zaplecza materialnego w postaci własnych środowisk ziemiańskich i przemysłowych¹². W tej sytuacji nieliczni działacze białoruscy musieli sprostać ogromnym zadaniom budowy „infrastruktury kulturalnej”, kodyfikacji języka, tworzenia literatury narodowej i systemu edukacji¹³. Procesy narodotwórcze wśród ludności białoruskojęzycznej ujawniły się wyraźnie po 1905 r., nie obejmując jednak szerokich warstw społeczeństwa. Jednym z najważniejszych ośrodków ruchu białoruskiego było Wilno.

Już na przełomie XIX i XX w. w Wilnie działała pierwsza białoruska trupa teatralna Ignacego Bujnickiego i białoruskie kółko muzyczno-dramatyczne¹⁴. Teatr odegrał dużą rolę dla rozwoju kultury i języka białoruskiego, jedynie w czasie amatorskich przedstawień i wieczorków teatralnych, gdzie także tańczono, śpiewano i deklamowano wiersze, można było przed 1905 r. publicznie używać języka białoruskiego. Aktywny udział w przedstawieniach teatralnych brały także kobiety, zwłaszcza młode dziewczęta, dla których często był to pierwszy krok do zaangażowania się w białoruską kulturę i działalność na rzecz odrodzenia narodowego. Przykładem mogą być tu związane

¹¹ Na temat pierwszych partii białoruskich skupiających zwolenników socjalizmu zob. np. J. Turonek, *PPS wobec białoruskiego ruchu rewolucyjnego w latach 1902–1906*, [w:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, PWN, Warszawa 1988, s. 90–95.

¹² Niektórzy spośród ziemian kultury polskiej popierali ruch białoruski, należeli do nich m.in. Roman Skirmunt i księżna Magdalena Radziwiłłowa; D. Tarasiuk, *Polacy białoruscy wobec idei współpracy narodów 1905–1918*, [w:] *Europa unii i federacji* red. K. Ślusarek, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2004, s. 286–289, O. Łatyszonek, A.A. Zięba, *Radziwiłłowa z Zawiszów Maria Magdalena...*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX/3, z. 126, Ossolineum, Wrocław — Warszawa-Kraków — Gdańsk — Łódź 1987, s. 398–399.

¹³ Zob. H. Głogowska, *Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki*, Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 1996.

¹⁴ M. Tkaczou, C. Talaronak, A. Lis, M. Sakałowa, Ju. Szaucou, Wilnia, [w:] *Encyklopedia historii Biełarusi* [dalej: EHB], t. 2, *Biełaruskaja encykłapedyja*, Minsk 1994, s. 299.

z Wilnem poetki i działaczki, takie jak słynna Ciotka (Ałaiza Paszkiewicz), Zośka Weras czy Natalia Arsieniejew¹⁵. Tu też w grudniu 1903 r. odbył się nielegalnie pierwszy zjazd Białoruskiej Rewolucyjnej Hromady, partii założonej przez braci Iwana i Antona Łuckiewiczów¹⁶.

Przemiany w Imperium Rosyjskim, które nastąpiły w wyniku rewolucji 1905 r., spowodowały m.in. zniesienie przez cara Mikołaja II, ukazem z 17 października 1905 r., ograniczeń dla rozwoju języków narodowych. W tym czasie, korzystając z okresu większej swobody politycznej panującej wówczas w Wilnie, z Mińska przeniosło się tutaj centrum białoruskiego życia kulturalnego. Wilno, dawna stolica Wielkiego Księstwa Litewskiego, od wieków było ważnym ośrodkiem, w którym rozwijała się ruska kultura, nic więc dziwnego, że przyciągało Białorusinów. Aż do wybuchu pierwszej wojny światowej mieściło się w nim centrum białoruskiego życia kulturalnego i politycznego, choć jednocześnie miasto było ważnym ośrodkiem kultury polskiej, litewskiej i żydowskiej, a ich wzajemne wpływy i oddziaływania przenikały się głęboko¹⁷.

We wrześniu 1906 r. w Wilnie ukazała się pierwsza legalna gazeta białoruska „Nasza Dola”. Wydano ją w nakładzie 10 tysięcy egzemplarzy w dwóch wersjach: cyrylicą dla prawosławnych i alfabetem łacińskim dla katolików. W ciągu dwu dni sprzedano w Wilnie 3 tysiące egzemplarzy, a 5 tysięcy wysłano na prowincję, resztę nakładu (ok. 2 tysiące) skonfiskowała policja. Także kolejne numery pisma, ze względu na jego społeczny radykalizm, były konfiskowane, tak że jedynie dwa z 6 wydanych dotarły do czytelników. „Nasza Dola” była nieoficjalnym organem Hromady. Redagowali ją przywódcy partii bracia Łuckiewiczowie, Kazimierz Kostrowicki, Alojza Paszkiewicz (używająca pseudonimu), Franciszek Umiastowski i prawdopodobnie Wacław Łastowski¹⁸.

¹⁵ N. Mieczkowska, *Stulecie białoruskiego odrodzenia narodowego: główne wydarzenia i trendy w historii samoświadomości językowej i sytuacji językowej na Białorusi*, [w:] *Tożsamości zbiorowe Białorusinów*, red. R. Radzik, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012, s. 122-123.

¹⁶ J. Turonek, *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawska Oficyna Wydawnicza Gryf, Instytut Historii PAN, Warszawa 1992, s. 22-23.

¹⁷ D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2010, s. 226.

¹⁸ J. Traczuk, *Prasa białoruska w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, „Studia Polono-Slavica-Orientalia. Acta Literaria”, t. XIII, 1992, s. 192, Zdaniem Heleny Głogowskiej główną rolę w powstaniu pisma odegrał Franciszek Umiastowski, w którym jako Dziadźka Pranuk publikował opowiadania i był jej faktycznym redaktorem. Powodem niedoceniań jego roli w ruchu białoruskim stała się jego niezależna pozycja w okresie międzywojennym oraz późniejsza tragiczna śmierć w Katyniu (H. Głogowska, *Franciszek Umiastowski i jego rola w ruchu białoruskim — od „Naszej Doli” do Katynia*, „Studia Białorutenistyczne” 2014, t. 8, s. 21-22).

Przewidując upadek pisma, bracia Łuckiewiczowie zaczęli wydawać równoległe nowy, bardziej umiarkowany w tonie tygodnik białoruski „Naszą Niwę”. Pismo to zapoczątkowało odrodzenie życia umysłowego Białorusinów. Z pismem współpracowało wielu pisarzy białoruskiego odrodzenia narodowego, takich jak Janka Kupała (właściwie Iwan Łucewicz), Jakub Kołas (Konstanty Mickiewicz), Maksym Bohdanowicz, Aleś Harun (Aleksander Pruszyński) i wielu innych. Tygodnik ukazywał się w latach 1906–1915 i był najważniejszym ośrodkiem białoruskiego życia narodowego. W redakcji pracowali najwybitniejsi białoruscy literaci, dziennikarze i działacze polityczni. Pismo docierało do wszystkich zakątków ziem zamieszkiwanych przez Białorusinów oraz do emigrantów białoruskich w Ameryce. Redakcja konsekwentnie propagowała koncepcję białoruskiej wspólnoty narodowej i kulturowej odrębnej od polskiej i rosyjskiej. Do 1912 r. wydawane było cyrylicą i łacinką, potem jedynie cyrylicą¹⁹. Zapoczątkowała ono całą epokę w dziejach literatury i kultury białoruskiej nazywaną „okresem naszoniwskim”. Był to kluczowy okres dla rozwoju białoruskiej kultury i dla konsolidacji białoruskiego narodu. Jak ujął to T. Venclova:

Wokół gazety skupiło się kilkunastu ojców przyszłego narodu — historyków, filologów i poetów. Ich celem była na razie nie polityka, lecz oświata: zbadać i unormować język białoruski, z konglomeratu dialektów stworzyć język literacki i naukowy, oddzielić przeszłość Białorusi od historii Litwy i Polski, zgromadzić dawne ruskie rękopisy, ikony, pieśni kościelne i wszystko to nazwać początkiem samoistnej kultury. [...] Mieli na to zaledwie dziesięć lat spokojnego rozwoju swojej kultury. Potem na ziemi białoruskiej spadł cyklon historii, który na długo sparaliżował rozwój tożsamości i państwowości: dzisiaj inteligencja białoruska zaczyna w tym miejscu, gdzie zatrzymali się Łuckiewicz i Kupała.²⁰

Od 1913 r. w Wilnie środowisko białoruskich demokratów chrześcijańskich zaczęło wydawać katolicki tygodnik „Białorus” drukowany czcionką łacińską. W Wilnie powstały wówczas białoruskie organizacje literackie, kulturalne, oświatowe i spółki wydawnicze. Na tym ostatnim polu aktywna była też redakcja „Naszej Niwy”, która w latach 1907–1912 wydała 31 książek. Ponadto w Wilnie powstały w tym okresie kolejne wydawnictwa: „Nasza Chatka”, „Pałaczanin” i Białoruskie Towarzystwo Wydawnicze. To ostatnie kierowane przez Wacława Iwanowskiego prowadziło w mieście własną księ-

¹⁹ E. Mironowicz, *Białoruś*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa 1999, s. 18-19, A. Bergman, *Białoruski tygodnik „Nasza Niwa” (10 listopada 1906–7 sierpnia 1915)*, „Kwartalnik Historyczny” 1972, nr 3, s. 563-582.

²⁰ T. Venclova, *Opisać Wilno, przeł. A. Kuzborska, Zeszyty Literackie*, Warszawa 2006, s. 143; podobnie T. Błaszczak, *Białorusini w Republice Litewskiej 1918–1940*, Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 2017, s. 35-37.

garnię, specjalizującą się w kolportażu literatury białoruskiej²¹. Białoruskie książki i gazety wydawane były w drukarni Litwina Marcina Kuchty i sprzedawane w litewskiej księgarni. W tej drukarni wydana została w 1910 r. *Krótką historia Białorusi*, pierwsze opracowanie dziejów kraju napisane przez Białorusina, dla Białorusinów i w języku białoruskim²². Niezależnie od sporów dotyczących dziedzictwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, istniały liczne więzi pomiędzy działaczami białoruskimi i litewskimi w Wilnie, łączyły ich nie tylko przyjaźnie, ale związki małżeńskie. I tak białoruski historyk Wacław Łastowski był żonaty z litewską pisarką Marią Ivanauskaite, a litewski inżynier i polityk Steponas Kairys — z białoruską poetką i działaczką Ałaizą Paszkiewicz²³. Istotną rolę w kontaktach białorusko-litewskich odgrywały wówczas również loże masonskie, odradzające się w Rosji po 1905 r., zawiązała się wówczas w Wilnie loża „Jedność”, której założycielami byli m.in. bracia Łuckiewiczowie, w jej składzie byli przedstawiciele wileńskich Litwinów, Białorusinów, Żydów i Polaków — demokratów i krajowców. W 1911 r. z tego środowiska wyłoniła się loża „Litwa”, a z tej w 1915 powstała loża „Białoruś” zbierająca się jednak nadal razem z „Litwą”²⁴.

Tak więc dzięki niewielkiej grupie działaczy białoruskich aktywnych w Wilnie w ciągu 10 lat 1906–1915 naród białoruski zdołał stworzyć własną literaturę, odkryć talenty poetyckie i literackie, zorganizować stowarzyszenia narodowe, kulturalne i ekonomiczno-społeczne. W 1915 r. „Nasza Niwa” przestała się ukazywać, samo Wilno niebawem znalazło się pod niemiecką okupacją, a ziemie białoruskie na ponad dwa lata zostały rozdzielone linią frontu. Pozostali w mieście białoruscy działacze nadal byli aktywni, walcząc dalej o emancypację narodu białoruskiego²⁵. Kiedy w 1915 r. Wilno zajęły wojska niemieckie, bracia Łuckiewiczowie zaczęli wzywać do odrodzenia pod niemiecką kuratelą Wielkiego Księstwa Litewskiego jako państwa litewsko-białoruskiego. Powstała Wileńska Rada Białoruska, białoruskie szkoły i gimnazjum oraz kursy nauczycielskie. Wychodziła tu białoruska gazeta „Homan”, której redaktor naczelny, Wacław Łastowski, jako pierwszy sformułował w 1917 r. hasło niepodległej i niepodzielnej Białorusi, rzecz jasna — z Wilnem. Litewska Taryba 16 lutego ogłosiła Wilno stolicą państwa li-

²¹ E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 20.

²² T. Błaszczak, *op. cit.*, s. 33.

²³ Podkreśla te bliskie związki T. Venclova, *Opisać Wilno...*, s. 147.

²⁴ Z. Solak, *Michał Römer i masoneria wileńska (1911–1915)*, [w:] Mykolas Römeris, [red.] E. Motieka, Saulabrolis, Vilnius 1996, s. 35–45, szerzej Z. Solak, *Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Römera 1880–1920*, Kraków 2004; T. Błaszczak, *op. cit.*, s. 35.

²⁵ Szerzej na ten temat A. Pukszo, *Między stołecznością a partykularyzmem — wielonarodowościowe społeczeństwo Wilna w latach 1915–1920*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 80–130.

tewskiego. 25 marca 1918 r. proklamowano niepodległość Białorusi. W przekonaniu Białorusinów Wilno powinno się znaleźć w granicach ich państwa.

Choć po obaleniu caratu w wyniku przemian rewolucyjnych, które objęły Imperium Rosyjskie, centrum polityczne życia Białorusinów przeniesione zostało do Mińska, to nawet wówczas Wilno uważane było za drugą, obok Mińska, białoruską stolicę. Takie stanowisko zostało podkreślone wiosną 1918 r., kiedy proklamowano w Mińsku powstanie Białoruskiej Republiki Ludowej, w której granicach miało znaleźć się również Wilno. Takie też były tezy artykułu „Dwa centra”, który opublikował w wydawanym w Wilnie „Homanie” wybitny narodowy działacz białoruski Anton Łuckiewicz:

„Wilno czy Mińsk” Pytanie o to, które z naszych miast ma być centrum Białorusi, słyszeliśmy nie raz... Ale i dziś, chociaż Litwini ogłosili Wilno stolicą niepodległej Litwy, niełatwo dać odpowiedź na to pytanie, bo centra kulturowe nie zawsze wyrastają tam, gdzie znajduje się centrum administracyjne. I niezależnie od tego, czy pomiędzy Białorusią i Litwą przebiegać będzie granica państwowa, czy Wilno znajdzie się po tej, czy po tamtej stronie granicy białorusko-litewskiej, zawsze będzie przyciągać ku sobie siły duchowe wszystkich narodowości kraju jako archiwum przeszłości, jako bystry świadek minionych uczynków. I kiedy myśl białoruskiego działacza politycznego biegnie dziś ku Mińskowi, myśli uczonych płyną ku Wilnu.²⁶

Także i później, w burzliwych latach 1918–1922, kiedy wielokrotnie zmieniała się polityczna przynależność miasta, o które walczyli Litwini, Polacy i bolszewicy, Wilno stanowiło ważne centrum dla Białorusinów, szukających możliwości rozwoju narodowej kultury i szkolnictwa. W tym czasie miejscowi Białorusini w większości popierali litewskie pretensje do Wilna i Wileńszczyzny w nadziei otrzymania narodowej autonomii. Byli także Białorusini propolscy. *Wątek białoruski pojawił się w „buncie” gen. Lucjana Żeligowskiego. W przygotowania jego wystąpienia zaangażowani byli działacze białoruscy z Bronisławem Taraszkiewiczem na czele. W rządzie Litwy Środkowej Taraszkiewicz kierował oświatą białoruską²⁷.*

Po 1920 r. Wilno było istotnym ośrodkiem dla tych Białorusinów, którzy krytycznie oceniali politykę radzieckiej Białorusi i mieli nadzieję na wsparcie kwestii białoruskiej przez Polskę. *Po przyłączeniu Litwy Środkowej do Polski w 1922 r. Wilno stało się centrum białoruskiego życia narodowego w tym kraju. Działało tutaj Towarzystwo Szkoły Białoruskiej, Białoruski*

²⁶ A.N., *Dwa centry, Homan* nr 27/3.04 1918, s. 1-2; tłumaczenie za: S. Dubawiec. Cz. Seniuch, *Stary Wileńczuk*, „Lithuania” 1998, nr 1-2 (26-27), s. 216-219.

²⁷ O. Łatyszczek, *Wilno w II RP a współczesna stolica Litwy. Przeobrażenia miasta. Część 2*, <https://www.rodm-bialystok.pl/index.php/nasze-dzialania/publikacje/754-wilno-w-ii-rp-a-wsp%C3%B3%C5%82czesna-stolica-litwy-przeobra%C5%BCenia-miasta-cz%C4%99%C5%9B%C4%87-2#> dostęp 10.01.2024.

Bank Spółdzielczy, teatr ludowy, Muzeum Białoruskie i gimnazjum, studiujący na Uniwersytecie Stefana Batorego Białorusini utworzyli Białoruski Związek Studencki, a potem korporację „Skarynia”. Wydawana była tu białoruska prasa, z ponad stu często efemerycznych białoruskich tytułów czasopism i najdłużej ukazywała się chrześcijańsko-demokratyczna „Białoruska Krynica”, która odrywała ważną rolę dla kultury białoruskiej w okresie międzywojennym²⁸. W Wilnie aktywnie działali białoruscy politycy, w tym posłowie i senatorowie wybrani z listy bloku mniejszości narodowych, tu też miało swoją siedzibę kierownictwo Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady na czele ze wspomnianym już B. Taraszkiewiczem, który rozczarował się do polityki polskiej i przeszedł na pozycje prosowieckie²⁹.

Brak reformy rolnej oczekiwanej przez mieszkańców białoruskiej wsi i ograniczenia dla białoruskiej oświaty spowodowały narastającą radykalizację białoruskich polityków. Ze względu na politykę białorutenizacji prowadzoną wówczas w BSRR wielu z nich przeszło na pozycje komunistyczne, co wywołało represje ze strony władz polskich. Te ostatnie nasiliły się jeszcze w latach trzydziestych kiedy to z jednej strony nastąpił odwrót od polityki korenizacji w ZSRR, a z drugiej strony sanacyjna Polska stawiała się państwem coraz bardziej autorytarnym. Likwidacja Hromady w 1927 r. rozpoczęła stopniowe ograniczenia białoruskiej działalności narodowej, nawet pracy organicznej. W rezultacie w przededniu II wojny światowej nie było już w Wilnie ani jednej białoruskiej szkoły powszechnej i ani jednej gazety. W 1936 r. zamknięty został Białoruski Instytut Gospodarki i Kultury i Towarzystwo Szkoły Białoruskiej, a w 1937 roku przestała ukazywać się „Białoruska Krynica”. Pozostało tylko Białoruskie Towarzystwo Naukowe i Muzeum Białoruskie im. Iwana Łuckiewicza oraz Gimnazjum Białoruskie³⁰. Represje te mocno dotknęły białoruską społeczność, dla białoruskiej kultury było to tym groźniejsze, że w BSRR nasilały się wówczas stalinowskie represje wobec białoruskiej inteligencji³¹.

Zajęcie miasta przez Armię Czerwoną 19 września 1939 r. — wbrew oczekiwaniom białoruskich komunistów — nie zakończyło się przyłączeniem Wilna do radzieckiej Białorusi, które 26 października zostało przekazane Li-

²⁸ Pismo mające istotny wpływ na świadomość narodową białoruskich katolików wychodziło najpierw jako tygodnik „Krynica” wydawany w Wilnie w latach 1919–1925, następnie jako „Biełaruskaja Krynica” (1925–1937); M. Moroz, „Krynica”. *Ideologia i przywódca białoruskiego katolicyzmu*, Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 2001.

²⁹ E. Mironowicz, *Historia Białorusi XX–XXI wieku*, Wydawnictwo: Fundacja Sąsiedzi, Białystok 2021, s. 59–62.

³⁰ Z. Szybieka, *Historia Białorusi 1795–2000*, przeł. H. Łaszkiewicz, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2002, s. 294–295.

³¹ E. Mironowicz, *Historia Białorusi...*, s. 42–45.

twie. Wcześniej wielu białoruskich działaczy narodowych zostało poddanych represjom, symptomatyczny był los Antona Łuckiewicza, aresztowanego 30 września 1939 r. przez NKWD, zmarłego w 1942 r. w sowieckim więzieniu³².

W dziejach miasta swoje piętno odcisnęło wiele nacji i grup etnicznych czy religijnych. Wilno zwłaszcza w XX w. było przedmiotem ostrych sporów i punktem zapalnym szczególnie między Polakami i Litwinami³³. Do posiadania miasta pretendowali też Białorusini. Pomimo to powstał i nadal istnieje obraz Wilna jako mitycznego miasta, jako wzoru współżycia i współistnienia jego wielonarodowych mieszkańców, zgodnie z życzeniem wyrażonym wiosną 1919 r. przez Józefa Piłsudskiego. Odpowiadając na pytanie francuskiego dziennikarza o dalsze losy tego miasta, stwierdził: „Wilno, widzi pan to jest zagadnienie zupełnie specjalne. Wilna żądają wszyscy. Może więc poróżnić wszystkich, [...] ale może również pogodzić wszystkich”³⁴. I choć plany Piłsudskiego uczynienia z miasta łącznika, zamiast przedmiotu sporu między Polakami, Litwinami i Białorusinami, nie powiodły się w ówczesnej rzeczywistości, to taki właśnie — wyidealizowany — obraz Wilna przetrwał w legendzie i literaturze.

CONFLICT OF INTEREST STATEMENT: The Author declares that there was no conflict of interest in this study.

AUTHOR'S CONTRIBUTION: The Author is solely responsible for the conceptualization and preparation of the article.

Bibliografia:

- A.N., *Dwa centry*, *Homan* nr 27/3.04 1918, s. 1-2.
 Bergman A., *Białoruski tygodnik „Nasza Niwa” (10 listopada 1906–7 sierpnia 1915)*, „Kwartalnik Historyczny” 1972, nr 3, s. 563-582.
 Błaszczak T., *Białorusini w Republice Litewskiej 1918–1940*, Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 2017.
 Chlebowczyk J., *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu*, PWN, Warszawa — Kraków 1975.
 Ciesielski S., *Kresy — problemy terminologiczne*, w: <http://sciesielski.nazwa.pl/kresy/kresy1.html> / dostęp 25.04.2022.

³² A. Sidarewicz, *Aposznija dni Antona Łuckiewicza*, „Arche” nr 10(50) s. 82-87.

³³ Szerzej na ten temat patrz m.in. P. Łossowski, *Polska-Litwa. Ostatnie sto lat*, Wydawnictwo Oskar, Warszawa 1991.

³⁴ Wypowiedź dla dziennika „Le Journal des Debats” z 2.05.1919, cyt. za: A. Garlicki, *Wilna żądają wszyscy*, [w:] *Tematy polsko-litewskie*, red R. Traba, Wydawca Borussia, Olsztyn 1999, s. 67.

- Dubawiec S., Cz. Seniuch, *Stary Wileńczuk*, „Lithuania” 1998, nr 1-2 (26-27), s. 216-219.
- Garlicki A., *Wilna żądają wszyscy*, [w:] *Tematy polsko-litewskie*, red R. Traba, Wydawca Borussia, Olsztyn 1999.
- Głogowska H., *Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki*, Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 1996.
- Głogowska H., *Franciszek Umiastowski i jego rola w ruchu białoruskim — od „Naszej Doli” do Katynia*, „Studia Białorusenistyczne” 2014, t. 8.
- Jurkiewicz J., *Ojczyzny Polaków wileńskich*, [w:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków*, t. II, *Moje ojczyzny na kresach II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo: Adam Marszałek, Gdańsk — Warszawa 1995, s. 149-171.
- Łatyszonek O., A.A. Zięba, *Radziwiłłowa z Zawiszów Maria Magdalena...*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX/3, z. 126, Ossolineum, Wrocław — Warszawa-Kraków — Gdańsk — Łódź 1987, s. 398-399.
- Łatyszonek O., *Wilno w II RP a współczesna stolica Litwy. Przeobrażenia miasta. Część 2*, <https://www.rodm-bialystok.pl/index.php/nasze-dzialania/publikacje/754-wilno-w-ii-rp-a-wsp%C3%B3%C5%82czesna-stolica-litwy-przeobra%C5%BCenia-miasta-cz%C4%99%C5%9B%C4%87-2#> dostęp 10.01.2024.
- Łossowski P., *Polska-Litwa. Ostatnie sto lat*, Wydawnictwo Oskar, Warszawa 1991.
- Michaluk D., *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2010.
- Mieczkowska N., *Stulecie białoruskiego odrodzenia narodowego: główne wydarzenia i trendy w historii samoświadomości językowej i sytuacji językowej na Białorusi*, [w:] *Tożsamości zbiorowe Białorusinów*, red. R. Radzik, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012.
- Miłosz Cz., *Dialog o Wilnie* (List Miłosza do T. Venclovy z 1978), [w:] T. Venclova, *Eseje. Publicystyka*, Wydawnictwo „Pogranicza”, Sejny 2001.
- Mironowicz E., *Białoruś*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa 1999.
- Mironowicz E., *Historia Białorusi XX–XXI wieku*, Wydawnictwo: Fundacja Sąsiedzi, Białystok 2021.
- Moroz M., „Krynica”. *Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Białystok 2001.
- Nikitorowicz J., *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, TransHumana Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok 1995.
- Pukszto A., *Między stołecznością a partykularyzmem — wielonarodowościowe społeczeństwo Wilna w latach 1915–1920*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006.
- Sidarewicz A., *Aposznija dni Antona Łuckiewicza*, „Arche” nr 10(50) s. 82-87.
- Solak Z., *Michał Römer i masoneria wileńska (1911–1915)*, [w:] *Mykolas Römeris*, [red.] E. Motieka, Saulabrolis, Vilnius 1996, s. 35-45.
- Solak Z., *Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Römera 1880–1920*, Kraków 2004.

- Szybieka Z., *Historia Białorusi 1795–2000*, przeł. H. Łaskiewicz, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2002.
- Tarasiuk D., *Polacy białoruscy wobec idei współpracy narodów 1905–1918*, [w:] *Europa unii i federacji* red. K. Ślusarek, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2004
- Tkaczou M., C. Talaronak, A. Lis, M. Sakałowa, Ju. Szaucou, *Wilnia*, [w:] *Encyklopedia historyi Biełarusi*, t. 2, *Biełaruskaja encykłapiedyja*, Minsk 1994, s. 299.
- Topolska M.B., *Znaczenie polskiego wschodniego pogranicza kulturowego dla poszerzania zasięgu zachodniej cywilizacji w XVI–XVII w.*, „Rocznik Lubuski”, t. 35 (2009), cz. I.
- Traczuk J., *Prasa białoruska w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, „Studia Polono-Slavica-Orientalia. Acta Literaria”, t. XIII, 1992.
- Turonek J., *PPS wobec białoruskiego ruchu rewolucyjnego w latach 1902–1906*, [w:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, PWN, Warszawa 1988, s. 90-95.
- Turonek J., *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawska Oficyna Wyd. Gryf, Instytut Historii PAN, Warszawa 1992.
- Turska H., *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Ossolineum. Wyd. PAN, Wrocław 1982, s. 21-34.
- Venclova T., *Opisać Wilno*, przeł. A. Kuzborska, Zeszyty Literackie, Warszawa 2006.
- Venclova T., *Wilno*, Vilnius 2005.
- Wróblewska U., *Edukacja pogranicza kulturowego*, „Edukacja i Dialog”, 2005, nr 2, http://www.eid.edu.pl/archiwum/2005,103/luty,206/edukacja_pogranicza_kulturowego,1729.html dostęp 20.04.2022.

Autor:

MAREK FIGURA — doktor habilitowany, prof. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, historyk, pracownik Zakładu Studiów Wschodnich na Wydziale Historii UAM, zainteresowania badawcze historia najnowsza i współczesna sytuacja państw Europy Wschodniej, autor kilkudziesięciu publikacji naukowych opublikowanych w Polsce, na Ukrainie i Białorusi, w tym monografii: *Konflikt polsko-ukraiński w prasie Polski Zachodniej w latach 1918–1923*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2001; *Rosja w myśli politycznej Władysława Studnickiego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2008; redaktor następujących prac zbiorowych: *Polska wobec transformacji na Wschodzie* (1996), *Rozumieć Rosję. Tropę* (1997); *Oblicza Wschodu w kulturze polskiej* (1999); *W cieniu walczących imperiów. Europa Wschodnia w I wojnie światowej* (2016).